

ЖАНР ПОЕТИЧНОГО ПОСЛАННЯ У ТВОРЧОСТІ ШЕВЧЕНКА

У статті розглянуті генеза й типологія жанру послання в Шевченка. Виокремлено тематичні різновиди послань та їх центральні мотиви, деякі основні композиційно-стильові характеристики. Наголошено на пов'язаній із жанровим синкретизмом поезії Шевченка орієнтації його послань на злиття з елегійною традицією.

Ключові слова: поетичне послання, дидактичне послання, дружнє послання, комунікативна ситуація, адресат, адресант, образ спілкування.

Nina Chamata. The genre of poetic epistle in Shevchenko's oeuvre

The paper explores the origins and typology of epistle elements in Shevchenko's oeuvre. The author singles out some thematic variants of epistles, their principal motifs and basic compositional and stylistic parameters. The paper also stresses the tendency of Shevchenko's epistles towards the elegiac tradition which stems from the genre syncretism of his poetry.

Key words: poetic epistle, didactic epistle, friendly epistle, communicative situation, addressee, addresser, the mode of communication.

Поетичне послання належить до ліричних жанрів, який утілює ситуацію письмового (зрідка – усного) спілкування автора з реальним чи умовним адресатом із метою донесення до нього певного судження, розмислу або повідомлення. Конститутивна основа жанру послання – комунікативна ситуація, структуру якої описав Р. Якобсон [7, 361-364]. Причому жанр передбачає таку особливість комунікативного акту як наявність зрозумілого автором і адресату змісту та “коду” повідомлення. Діалогічна настанова реалізується також у різноманітних композиційно-стилістичних формах зверненого слова, лексично, граматично, інтонаційно актуалізованій модальності. Жанрову приналежність твору означає сам автор у заголовку безпосереднім називанням і/або вказівкою на особу адресата в заголовку чи в середині тексту. Виникнувши в античній літературі (уперше – у Горація), поетичне послання й далі функціонувало в європейській літературі Середньовіччя та епохи Відродження. Час розквіту поетичного послання – класицизм XVII–XVIII ст. (Н. Буало, Вольтер, А. Поуп, І. Готшед, Х. Віланд, А. Кантемір, М. Ломоносов, О. Сумароков). Великого поширення жанр набув у поезії деяких європейських народів у преромантичний та романтичний періоди її розвитку. Ідеться, зокрема, про російську поезію, яка виробила модифікацію одного з видів поетичного послання – дружнє послання. Важлива риса російської версії дружнього послання, дуже популярного в першій третині XIX ст. у творчості В. Жуковського, К. Батюшкова, П. В'яземського, О. Пушкіна та ін., – посилення вагомості “самої ситуації дружньої довірчої бесіди”, “оскільки зміст повідомлення стає менш важливим” [1, 177; 2, 164].

У жанровій системі української поезії першої половини XIX ст. послання посідало порівняно скромне місце, що можна пояснити кількома причинами. По-перше, жанр українського віршованого послання як жанр художній не мав на той час ґрунтовної національної традиції, хоча в українській поезії XVIII ст. й наявні окремі твори, що їх слід зарахувати до цього жанру, як-от “Письма...” І. Некрашевича, зокрема три його “письма” Іоаннові Филиповичу, – вірші побутового змісту, написані з конкретного приводу. (Варто зазначити, що в Україні XVI – XVII ст., як і в середньовічній Європі, послання поширилося як прозовий епістолярно-публіцистичний жанр – форма, генетично пов'язана з новозавітними апостольськими посланнями, посланнями “отців церкви” та візантійською публіцистикою; найбільші здобутки української літератури в цій царині – соборні та персональні послання Івана Вишенського). Другий чинник, що пригальмував розвиток віршового послання в українській поезії, –

слабка організація на перші десятиліття XIX ст. літературного життя в Україні, котре тільки зароджувалося, а жанр послання культивували насамперед учасники літературних гуртків як спосіб самовираження у спілкуванні між собою – ситуація, наявна, зокрема, у російській поезії. Ще одна важлива обставина – своєрідність українського типу художнього мислення та національного варіанта романтичного світовідчуження, яким незрівнянно повніше відповідали структури елегійного змісту, що незабаром запанували в новій українській поезії. Прикметно, що ті кілька написаних до виступу Шевченка в літературі творів українських поетів перших десятиліть XIX ст., котрі за своїми ознаками належать до жанру послання або наближаються до нього, виявляють властиве тогочасному літературному процесу розшарування цього жанрового виду й утілюють його різноманітні модифікації.

Синкретичним жанровим варіантом послання, що поєднував риси архаїчного дидактичного послання та дружнього послання, були ранні україномовні вірші П. Гулака-Артемовського. У його доробку послання, як пізніше й у Шевченковій творчості, посідало вагоміше місце, ніж в інших українських поетів дошевченкової та шевченкової доби, ставши одним із чільних жанрів. Особливий інтерес в аспекті трансформації класицистичної епістоли й утвердження нової жанрової форми послання – дружнього послання – становить адресований Г. Квітці-Основ'яненку вірш П. Гулака-Артемовського “Справжня Добрість (Супліка до Грицька Прокази)”, 1817 р. Од класицистичного послання твір успадкував “високий” – філософський зміст, єдність теми, що витримується протягом усього (у цьому разі великого за обсягом) вірша, дидактично-моралізаторський пафос, характерну для жанру метричну форму – шестистопний ямб. Із традицією дружнього послання пов’язано введення до вірша на місце адресата дидактичного послання – особи здебільшого лише названої або збірною образу – адресата-однодумця, конкретної людини з її індивідуальними рисами, особи, стосунки якої з автором ґрунтуються на взаєморозумінні та приязні (хоча в ракурсі індивідуалізації учасників комунікативної ситуації подано лише в невеликому фрагменті наприкінці послання). Жанру дружнього послання відповідає й жива розмовна мова послань Гулака-Артемовського.

Дальша еволюція жанру послання в поезії Гулака-Артемовського відбувалася в напрямку до зближення з дружнім посланням. Усі його наступні послання, серед них і пізні, написані в 1850-х рр., створено відповідно до певного випадку – у зв’язку з якоюсь конкретною подією; вони мають реальну адресату. У першій, віршованій частині “Супліки до Грицька Квітки” (послання з’явилося як супровід до байки “Пан та Собака” й разом із нею надруковано в № 12 журналу “Украинский вестник” за 1818 р., одним із редакторів якого на той час був Г. Квітка-Основ’яненко) акцент покладено на образ адресата. Тут адресат постає у “громадянській” іпостасі. У пізніших посланнях Гулака-Артемовського, зокрема й у найближчому за часом – “До О. Курдюмова”, 1819 р., яке можна зарахувати до класичного різновиду жанру дружнього послання (вірш показовий нарощенням особистісної сфери адресанта), інтерпретацію образу адресата зміщено у світ його приватного життя. Структура послань у Гулака-Артемовського, як і в більшості українських послань першої половини XIX ст., чітко організована. Наприклад, “Супліку до Грицька Квітки” побудовано на основі константної строфіки – катренів шестистопного ямба з парним римуванням суміжних рядків та рефрена – одного із чинників рамкової композиції, притаманної античному посланню. Образ автора розкривається переважно в його стосунках з адресатом, через вибір теми та її трактування. У формуванні образу спілкування помітну роль відіграє своєрідна, поширена в тогочасних українських письменників бурлескна манера – зниження й опобутовлення предмета розгляду.

У бурлескному стилі написано й послання С. Писаревського “Писулька до мого братахи Яцька, мирянського панотця, тоді ще, як я бурлакував” (датується першими десятиліттями ХІХ ст., першодрук 1841 р. в харківському альманасу “Сніп”), у якому повновекторно втілено конструктивні ознаки дружнього послання – нечастий випадок у тодішній українській поезії. У творі конкретизовано обох учасників комунікативної ситуації, вони наділені біографічними рисами. Їх образи життєво достовірні. Розкутий виклад насичений колоритними побутовими деталями. Образ автора індивідуалізовано більшою мірою, ніж адресата. Типологічно подібний варіант послання, створений так само в бурлескній манері й укладений тим самим розміром – говірним чотиристопним ямбом, що й “Писулька...” Писаревського, – віршована “записка” В. Забіли до Шевченка “Чого ти лаєшся, Тарасу...” (1844).

Шевченкові послання – принципово новий етап еволюції цього жанру в українській поезії. У творчості Шевченка з її жанровим синкретизмом, прикметним для доби романтизму, послання, розвиваючись по кількох лініях, реалізувалося в широкому формальному і змістовому спектрі. Спільна риса Шевченкових творів, що їх можна зарахувати до жанру послання, – цілковита відмова від знеособленості образу автора. Його індивідуалізація відбувається як завдяки введенню деталей та обставин приватного життя, що зазвичай подаються скупо, часто лише натяками або й інаксовно, так і – значно потужніше – шляхом актуального для тогочасного стану еволюції послання безпосереднього втілення у творі переживань ліричного суб’єкта. Адресат трьох Шевченкових послань (“І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє”, “Згадайте, братія моя...”, “Полякам”) – збірний образ, у решті епістол – конкретна людина, у більшості віршів названа прямо або означена криптонімом у заголовку. Про те, що адресати послань “Заворожи мені, волхве...” та “Не додому вночі йдучи...” – М. Щепкін та Ф. Лазаревський, відомо з біографії Шевченка. Особа адресатки послання “Якби зострілися ми знову...” Г. Закревської з’ясовується на підставі інтертекстуальних зв’язків із записаним перед цим твором у “Малій книжці” віршем “Г. З.”.

Шевченкові послання за своєю організацією співвідносяться з різними етапами еволюції цього жанру. Осібне місце в корпусі послань належить поезії “І мертвим, і живим, і ненарожденним землякам моїм в Україні і не в Україні моє дружнєє посланіє” (1845), котре оригінально поєднує традиції давнього, започаткованого ще євангельською епістолографією дидактичного публіцистичного послання та російського дружнього послання. В. Смілянська у статті про цей твір повно окреслила коло його можливих передтекстів, завважила особливу близькість до біблійного апостольського послання. Відштовхуючись від статті болгарської медієвістки Л. Мончевої “Апостолічний лист у становленні художньо-естетичної традиції середньовічної літератури” [4, 188-199], українська дослідниця помічає деякі композиційні елементи, спільні для послання “І мертвим, і живим...” та апостолій і структурно пов’язаних із ними творів повчально-дидактичних жанрів середньовічної літератури: адресованість широкому загалу, розгорнутий заголовок, багатогранний (“апостолічний”) образ автора, ораторський стиль [5, 133]. До цього переліку варто додати й розгорнуту вступну частину зі “своєрідною репрезентацією автора” та обґрунтуванням його місії проповідника й так само розширений фінал, що завершує загальну дидактичну лінію послання, певну блоковість його побудови [див.: 4, 191, 197].

Серед ознак, що поєднують Шевченків твір із дружнім посланням (орієнтацію на цей жанровий різновид зафіксовано в заголовку), – властива й апостоліям багатоіпостасність образу автора. “...“Автор”, – зауважує В. Смілянська у

згаданій статті, – обертається до читача обличчям то юродивого – печальника за людей (“Тільки я, мов окаянений, / І день і ніч плачу / На розпуттях велелюдних”), то пророка (“Схаменіться! будьте люди, / Бо лихо вам буде”), то апостола-проповідника (“І чужому научайтесь”), то сатирика-полеміста (“Якби ви вчилися так, як треба”), загалом – поета-громадянина, патріота, чиє серце розтяла розколина, яка зруйнувала націю” [5, 136].

Од дружнього послання походить гранично гостре відчуття адресата (ідеться про зовнішнього адресата, котрий виступає і об’єктом зображення, – українське панство), яскравий образ спілкування з ним, який супроводжується введенням до авторського монологу цитат і чужого слова, панування ліричної стихії, емоційні, тональні, інтонаційні переходи. Прикметні для високого класицистичного послання риси, наявні в посланні Шевченка, – моралізаторська настанова, спрямованість на гострі суспільні проблеми, антонімічність як основа змісту й форми.

“І мертвим, і живим...” – єдиний у поезії Шевченка твір, що належить до публіцистичних дидактичних послань. Від аналогічних творів його попередника П. Гулака-Артемівського Шевченків вірш відрізняється принципово, насамперед суспільною актуальністю і значущістю змісту, багатогранністю образу автора й повнотою зображення образу адресата, розкутістю викладу, відходом від класичних нормативів у метро-ритмічній і строфічній організації.

Виразна дидактична настанова покладена в основу ще одного послання Шевченка – вірша “Н. Т.”, 1860 р. Порушуючи серйозну проблему – право жінки на повноцінне життя в усіх його виявах та закликаючи адресатку Н. Тарновську не коритися долі, не гнівити Матір Божу “Своїм смиренієм лукавим” і зважитися переступити моральні догми, поет налаштовує виклад на жартівливу, доброзичливо-іронічну тональність:

Великомученице кумо!
Дурна єси та нерозумна!
В раю веселому зросла,
Рожевим цвітом процвіла
І раю красного не зріла,

Не бачила, бо не хотіла
Поглянути на Божий день
На ясний світ животворящий!
Сліпа була єси, незряща,
Недвигла серцем; спала день... [6, 369].

Позиції автора й адресатки в цьому вірші, хоч і протиставлені одна одній, але, на відміну від послання “І мертвим, і живим...”, не мають антагоністичного підґрунтя, як і в посланнях “Якби зустрілися ми знову...”, “Л.” (1860).

Більшість послань Шевченка належить до групи дружніх послань. Особливості їх побудови свідчать про існування в Шевченковій поезії двох структурних типів цього жанрового різновиду. Перше за часом послання “До Основ’яненка” (1839), як і написаний на засланні вірш “А. О. Козачковському” (1847), формальними ознаками наближаються до послань ранньої стадії романтизму з притаманними їм орієнтацією на великі обсяги твору, розгорнуту композицію (що, поряд з інтроспекцією, містить значні за обсягом описові та розповідні фрагменти), варіативний розвиток теми. Водночас уже послання “Н. Маркевичу” (1840), як і всі інші, крім двох щойно названих та поезії “І мертвим, і живим...”, мають лаконічну, переважно тричастинну, сконцентровану навколо однієї ліричної теми форму, властиву редукованій сюжетності зрілого романтизму.

Тематичний й особливо емоційно-стилістичний комплекс Шевченкових дружніх послань не був такий широкий, як це спостерігаємо у творах цього жанру російських поетів, зокрема О. Пушкіна, – риса, характерна для всього українського послання першої половини XIX ст. На відміну від традиції російського дружнього послання, у посланнях Шевченка майже немає

вражень мистецького, літературного побуту. Ця тема, як зазначалося вище, присутня у вірші В. Забіли “Чого ти лаєшся, Тарасу...”. Наявна в Шевченкових посланнях “До Основ’яненка” та “Гоголю” (1844) тема літературної творчості висвітлюється у зв’язку з історичною темою. Своєрідно, орієнтуючись на реалії власної біографії, трактує поет один із центральних мотивів жанру дружнього послання – святиню дому: дім – це й поетова батьківщина, Україна (як, приміром, у вірші “Н. Маркевичу”), і власна “хатина тиха і весела” (“Ликері”, 1860 р.) із “садком-райочком” (“Л.”), що залишилася мрією. Зате в повній відповідності до тогочасного жанрового контексту послання подано іншу типову для нього тему – культ дружби. Віра ліричного суб’єкта-автора у спроможність дружби витримати будь-які прикрощі життя в посланнях Шевченка, особливо казематного циклу та часу заслання (“Згадайте, братія моя...”, “Н. Костомарову”, “А. О. Козачковському”, всі 1847 р.), цілковита (про найпопулярніші теми й мотиви російського дружнього послання див., зокрема: [8; 3]). Інші різновиди жанру послання в Шевченковій поезії – громадянське послання (крім “І мертвим, і живим...”, до нього належить вірш “Полякам”), любовне послання (“Г. З.”, “Якби зустрілися ми знову”, “Ликері”, “Л.”), родинне послання (“Сестрі, 1859 р.).

Центральною проблемою формування структури послання є організація відносин “адресант – адресат”. Лише в кількох уже названих посланнях Шевченка автор виступає як опонент адресата. На більшість же його послань поширюється основна ознака жанру дружнього послання – близькість поглядів і світосприймання обох учасників комунікативної ситуації. Повнота подачі образу адресата в Шевченкових посланнях різна. Полюсами тут можуть бути перейняте теплим гумором жартівливе послання-портрет “Н. Т.” і побудоване на наскрізній апострофі з типово шевченківськими формами звернення “брате”, “мій друже”, “друже-брате”, “друже мій єдиний”, але без жодних особистісних прикмет адресата послання “Не додому вночі йдучи...”. Крім вірша “Н. Т.”, розгорнуту пряму характеристику адресата подано ще в посланні “І мертвим, і живим...”, стислу пряму характеристику – у віршах “До Основ’яненка” (“Тебе люде поважають, / Добрий голос маєш...”), “Марку Вовчку”, 1859 р. (“Господь послав / Тебе нам, кроткого пророка / І обличителя жестоких / Людей неситих”) та ін., портрет – стислу характеристику – у “Г. З.”:

Моє свято чорнобриве,
І досі меж ними
Тихо, пишно похожаєш?
І тими очима,
Аж чорними – голубими,

І досі чаруєш
Людські душі? Чи ще й досі
Дивуються всує
На стан гнучий? Свято моє! [6, 282].

Об’єктивізація й індивідуалізація адресата також відбувається завдяки введенню до тексту пов’язаних із його особою характеристичних деталей, нерідко включених до звернення, котрим починається послання, як-от: “Бандуристе, орле сизий...”. (“Н. Маркевичу”), “Заворожи мені, волхве, / Друже сивоусий!”. Серед чинників, що формують образ спілкування, – вкраплення в мову автора оформлених як пряма й непряма мова реплік адресата (“До Основ’яненка”, “І мертвим, і живим...”, “Якби зустрілися ми знову...”, “Сестрі” та ін.), численні апеляції та спонукання до адресата, застосування “коду” в системі “свій–чужий” – зрозумілих і адресантові, й адресату специфічних деталей-натяків, як, приміром, згадки в посланні “Згадайте, братія моя...” про “решотку” (алюзія на недавнє перебування кирило-мефодіївців під арештом), неконкретизованого “його” (імовірно, студента О. Петрова, що доніс на братчиків) тощо.

Абсолютна більшість Шевченкових послань написана говірним інтонаційним стилем; у віршах “Марку Вовчку”, “Ликері”, у фінальній частині вірша “Полякам” переважає ораторський (декламативний) інтонаційний стиль, вкраплення останнього є в тексті поезії “І мертвим, і живим...”. Панівний розмір – типовий для жанру дружнього послання чотиристопний ямб (вісім віршів), п’ять послань – поліметричні композиції (“Гоголю”, “І мертвим, і живим...”, “Згадайте, братія моя...”, “А. О. Козачковському”, “Г. З.”), чотири твори (з них три дозасланного періоду) написані 14-складовиком 8+6 (“До Основ’яненка”, “Н. Маркевичу”, “Заворожи мені, волхве...”, “Не додому вночі йдучи...”). До бурлескної поетики Шевченко в посланнях не звертався.

Відзначаючи наявність у віршах Шевченка, які звичайно зараховують до послань, типових для цього жанру образних та композиційно-стильових ознак, можна водночас твердити, що не ситуація спілкування головна в більшості цих творів (серед винятків – “І мертвим, і живим...”, “Згадайте, братія моя...”, “Ликері”, “Н. Т.”). Уже в одному з перших послань “Н. Маркевичу” центральне місце посідає авторський самоаналіз, саморозкриття, на основі яких формується тема вірша, уведення ж особи адресата практично має допоміжну функцію: згаданий на початку факт від’їзду М. Маркевича в Україну – поштовх до розгортання переживання ліричного суб’єкта-автора, яке в основній частині тексту з особою адресата не перехрещується. Жанр послання Шевченко розвивав у напрямку злиття з елегійною традицією, дуже близькою його мистецькій індивідуальності. Цей процес диктувався еволюцією образної свідомості й на час вступу Шевченка в літературу вже привів до реформування традиційного послання в поезії європейських романтиків. Властиве романтизму ускладнення концепції особистості реалізувалося в Шевченкових посланнях у поглибленні їх психологізму, авторська інтроспекція стала органічною й центральною частиною твору (“Заворожи мені, волхве...”, “Гоголю”, “Н. Костомарову”, “Якби зустрілися ми знову...”, “Не додому вночі йдучи...”, “Л.” та ін.). Розширення жанрових рамок послання в Шевченка стимулювало орієнтацію української поезії на нові шляхи у відтворенні внутрішнього світу людини. Елементи жанрового синкретизму були характерні і для послань українських поетів-романтиків – сучасників Шевченка (“Товаришеві”, “Є. П. Гребінці” О. Афанасьєва-Чужбинського, “До невірної” В. Забіли та ін.).

Осмислення жанрових параметрів українського послання на матеріалі поезії першої половини ХІХ ст. дає змогу показати життєздатність цього жанру, можливість його еволюції. Структурна домінанта послання, що дозволяє зберегти його як жанр, нам бачиться в демонстративній настанові на внутрішньотекстового адресата, до якого спрямований виклад, зокрема й у формі інтроспекції.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Артемюва С.* Послание стихотворное // *Поэтика*. Словарь актуальных терминов. – М., 2008.
2. *Артемюва С.* Поэтическое послание. Бытование и смещение жанра // *Вестник Тверского гос. ун-та. Серия “Филология”*. Вып. “Лингвистика и межкультурная коммуникация”. – 2008. – № 14.
3. *Грехнев В.* Лирика Пушкина: О поэтике жанров. – Горький, 1985.
4. *Мончева Л.* Апостолическое письмо в становлении художественно-эстетической традиции средневековой литературы // *Труды отдела древнерусской литературы*. – Ленинград, 1989. – Т. 42.
5. *Смілянська В.* “І мертвим, і живим...” // *Смілянська В., Чамата Н.* Структура і смисл: спроба наукової інтерпретації поетичних текстів Тараса Шевченка. – К., 2000.
6. *Шевченко Т.* Повне збір. тв.: У 12 т. – К., 2003. – Т. 2. Поезія 1847–1861.
7. *Якобсон Р.* Лінгвістика і поетика // *Антологія світової літературно-критичної думки ХХ ст.* – Л., 1996.
8. *Kusiak L.* List poetycki. Z problemow genologicznych liryki Aleksandra Puszkina. – Wrocław, 1982.

Отримано 30 січня 2014 р.

м. Київ

